

Bódis Henriett – Pap Balázs

FELEKEZETISÉG ÉS KÖZKÖLTÉSNET

A Régi Magyar Költők Tára című kritikai kiadás 17. századi sorozatának 14. kötetében jelent meg a *Fenékkal fölfordult már ez széles világ* incipitű költemény öt ránk maradt változata.¹ Mielőtt e szemlátomást népszerű vers változatai egymás mellé kerültek volna, addig is ismert volt a szöveg a nagyközönség számára, hiszen mind Stoll Béla antológiájában,² mind a *Szentsei-dalokkönyv* facsimile kiadásában³ olvasható volt egyik, bizonyos szempontok szerint legrepresentatívabb változata, sőt egy másik, lényegesen rövidebb variáns, a *Bathó Mihály-énekeskönyv* másolata is modern kiadásra került.⁴

A verset a közköltészet egy igencsak tipikus alkotásaként, koldulóénekként, illetve hazugságversként szokás értelmezni. Turóczi-Trostler József a hasonló motívumok világirodalmi párhuzamait vizsgálva keresi a vers(típus) helyét a magyar (köz)költészetben,⁵ a Stoll-féle válogatásban a *Csavargók* című alfejezetben kap helyet, a facsimile kiadás jegyzeteit készítő Varga Imre amolyan deák szerzette halandzsaversnek gondolja,⁶ a kritikai kiadás jegyzetei a képtelen állítások miatt kapcsolta hozzá az *Elfordult a világh sorsa* című verssel,⁷ úgy tűnik tehát, hogy teljes egyetértés van a vers költészeti megítélése, értelmezése tekintetében.

A helyzet azonban az összes változat elolvasása után korántsem látszik ennyire egyszerűnek. Öt különböző terjedelmű és különböző struktúrájú szövegvariáns

¹ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 14. Énekek és versek*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991, 637–643.

² *Pajkos énekek*, szerk. STOLL Béla, Szépirodalmi, Bp., 1984, 27–29.

³ *Szentsei György dalokkönyve I–II.*, szerk. VARGA Imre, Bp., Magyar Helikon, 1977, 154^a–155^b; 366–368.

⁴ *Őszi harmat után...*, szerk. KÓCZIÁNY László, Bukarest, 1956, 57–59.

⁵ TURÓCZI-TROSTLER József, *A tótágast álló világ = Uő, Magyar irodalom – világirodalom*, Bp., 1961, 281–307.

⁶ „Az énekmondás mint hivatás a XVII–XVIII. században fokozatosan elfűnik, s elszegényedett kóbor deákok alkalmi pénzkeresetévé válik. A mendikáns, vagyis kéregető korabeli meghatározás szerint olyan deák, akinek hátán a háza, kebelében kenyere, nyárban fűtül, télben didereg, éjjel lop, nappal korhelykedik, egyéb hivatalát nem tudni. [...] Az első személyben előadott élményeik a korábbi ilyen jellegű darabok paródiái: kitalált kalandok, képtelen hazugságok. A mendikánsnak Lucretia a szeretője, tenger mellett bujdosik, a császárnál ebédel, kóborlásai közben óriási szűnyoggal találkozik, égő Dunát lát.” STOLL 1984, 228–229.

„A deák hazudozásaival nagyotmondásaival mulattató ének [...] A tótágast álló világról szóló halandzsaversek a barokk korban népszerűek voltak.” VARGA 1977, II, 448.

⁷ *Régi Magyar Költők Tára XVII. Század, 11 kötet: Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986, 376–379.

maradt ránk: a *Szentsei-daloskönyv* változata (1707), a *Bathó Mihály-énekeskönyvé* (1728), a *Szádeczky Miscellania* variánsa (1755), Jankovich Miklós *Magyar világi énekek gyűjteményének* változata (1789–1793) valamint egy újabb másolat a *Böloni Kozma István-énekeskönyvben* (1765).

Legteljesebbnek valóban a legkorábbi változat tűnik a maga 16 strófányi terjedelmével, a legkurtább pedig a *Böloni Kozma István-énekeskönyv* változata, amely csak 6 strófa hosszú. A közköltészeti alkotásokról tudjuk, hogy természetüknél fogva több változatban élnek párhuzamosan, s számos esetben a későbbi változatok kopottabbnak tűnnek a korábbiaknál, ebben az esetben azonban a vers „eróziója” aligha írható csak az idő és a szóbeliség-énekeltség számlájára, tudniillik a változatok közti különbségek nem egyértelműen a filológia elvárta irányba, ti. a trivializálódás felé mutatnak.

A probléma szemléltetéséhez elengedhetetlen a vers egy változatának teljes és egyéb változatainak részleges idézése. A *Szentsei-daloskönyv* változata így hangzik:

CANTIO

1. Fenékkal föll fordult már ez széles világ,
Meg holt Mátyás király, el költ az igasság,
Ki az előt rosz volt, azé az uraság,
Tetves mendicás is mast asztal félre hág.
2. Az ki igazat szoll, bé törik a feje,
De ki hazudnyi tud, az ül asztal fére,
Nagy kévélyen kandál az ezüst sellegre,
Könyékig jár keze az fekete lébe.
3. Ha Vitám Bergában olly oskolat tudnék,
Mellyben hazugságot egy tökkel kaphatnék,
Tsak rühes lovon is, még is oda mennek,
Tudom, ha meg iönnék, asztal fére álnék.
4. Miulta nem kezdék hazugságot szolnyi,
Az számis nem kezde tormás tsukat ennyi,
Tsak kezdék az után kemencét füttenyi,
Rongyollot nadrághoz zifát mendikalnyi.
5. Minap oskolában ülék az szurdikban,
Egy tetüt találek az gatyám ráncában,
Meg fogám az lábát, kapa az hajamban,
Én is meg haragvám, ki hajtám az hoban.
6. Azon röpülle el egy nagy tarka picca,
Kiben belé kapa, mint egy erős bika,

Tépiük egy mást ugyan hevernek az hoba,
Nosza, peticulle, nem vagy mast az ránczba.

7. En vagyok az hires Dati vigtum várban,
Hogy ha mastan volna nálom darab turo,
Vagy tokaj borral teli mazos korso,
Ugy iutna az számra amaz constructio.
8. Aban az országban, az melyben en voltam,
Egy tudatlan gyermek ökörre vált, láttam,
Hogy ott ökör nem volt az előtt, nem tuttam,
Hogy bohán szántottak akkor ott voltam.
9. Láttom oly szunyogot, melnek lába szárnya,
Dunat által érte annak hosszúsága,
Hidnak tették aztot Duna két partyára,
Az sok kereskedő emberek számára.
10. Láttam oly halat is, az melynek gyomrában,
Egy kegyetlen erdő vala tágosságban,
Hogy három száz ember paripan iártában
Eleget nyulaszot vala hamarjában.
11. Láttam oly ökröt is, melynek ő dereka,
Az hegyeket érte annak hosszúsága.
Hogy tizenkét hegyrül az füvet le rágta,
Mellyen csudálkozik, az ki azt nem látta.
12. Láttam oly tikot is, melynek ő tojása,
Rettenetes nagy volt annak hosszúsága,
Hogy huszon két falut el mosot az arja,
Ugy föl hanta magát, mint az tenger habja.
13. Uramnak láttom regen ide hátra,
Lentsét tsépöl igen szeme karimája,
Arrul gondolkodik, mint van háza taja,
Balotony fele van minden gondolattya.
14. Mast ollyat hazudok, kit magam sem hiszek,
Talam az urak is egy polturat vetnek,
Vagy az asztal före engemet ültetnek,
Avagy az ajton is éb rudon ki vetnek.
15. Láttom az Dunát is, hogy egyszer meg éget,
Masut ismét láttom ollyan embereket,
Kik szélnél egyebet soha nem ettenek,
Egymásra köszöntek az levegő eget.

16. Az ki ez eneket többé nem hallotta,
Avagy az eneklöt üressen botsáttya,
Ki volna, ne jutna ilyen álopotra,
Az leányok köze kaléfactorsagra.

Noha e változat mind közül a legkorábbi, látható, hogy bizonyos helyeken romlott szöveggel van dolgunk, alighanem a másoló állt hadilábon a latinnal, vagy a másolásra kerülő forrás már tartalmazta e hibákat, mindenesetre a többi változatban „eredetibb” alakok maradtak ránk (pl.: a 3. strófa Vitám Bergában alakja helyett a *Bathó Mihály-ék*. Vitembergában alakot tartalmaz, vagy a 7. strófa „En vagyok az híres Dati vigtum várban,” sora helyett szintén a *Bathó Mihály-énekeskönyv*ben az „En vagjok az híres dativi cum verbo” sor szerepel, ezzel még a verbo-túró rímpárt is épen hagyva). De nem pusztán szövegkritikai szempontok miatt érdekes számunkra a többi, néha lényegesen későbbi változat.

Arról van szó, hogy ugyan a későbbi változatok egészében minden esetben rövidebbek a *Szentsei-dalokkönyv* szövegénél, mégis helyenként érdekes betoldások, de főként beszédes hiányok találhatók, vagy nem találhatók bennük.

A Jankovich Miklós-féle változat például igencsak pajkos plusz sorokat vagy strófákat tartalmaz. A szarka és a tetű gigászi párviadala ebben a variánsban odáig fajul, hogy egymásnak feszülő erőlködésüknek, vagy az épp e tevékenység okozta fájdalomnak látszatja is lesz az, hogy „Ugy meg tépik egymást, hogy szarnak rakásra”. Sőt egészen pajzán jelenetek is említésre kerülnek, e változat kilencedik strófájában ugyanis a hazugságoknak azért kell hogy csakhamar vége szakadjon, mert a hallgatóság a „lompos méz” hajtogatásával van már elfoglalva – vagyis valami olyasféle mézesbödön nedveinek kinyerésével, mely ráadásul lompos is. E változat szemlátomást a *Szentsei-dalokkönyv* szövegváltozatával megegyező módon értelmezhető, olyannyira, hogy esetenként még meg is toldja az ott felsorolt képtelenségeket újakkal.

Hasonlóan viselkedik a *Szádeczky Miscellania* variánsa is. Itt ugyan nem szaporodnak a hazugságok, sőt az égő Duna képe, a gigászi szűnyog, a cunamiszerű tojás is elmarad, de a szarka és a tetű komolyan vehetetlen ütközete önmagában stabil értelmezési alapot ad a versnek, ha a hazugság motívumát akarjuk megérteni.

Itt egy gondolat erejéig érdemes megállni. Korábban utaltunk rá, hogy Stoll Béla szerint e szövegtípus a 16. századi énekek paródiája lenne. E parodisztikus viszony leginkább a tárgy és a mendikáns szerep kapcsolatában fogható meg. A históriás énekeket előadó énekes a históriás ének műfajából fakadóan igazat szól, mindazonáltal az énekesi pozíciója nem feltétlenül magasabb, mint e szöveg feltehető beszélőjéé, az ének és a benne foglalt tartalom jutalmat érdemel, sőt esetleg „karriert” is érhet. Mivel azonban a toposz szerint meghalt Mátyás király és nincs többé igazság, a megfordult világban már nem a história, nem az igazság, hanem épp annak ellentéte vezet az asztal fő helyére, ilyen értelemben a beszélő saját helyzetén át a körülötte ülőkről is beszél, mindenki, aki hallgatja leplezetten hazug, ő beval-

lattan, túlhajtottan hazudozik, minduntalan arra ügyelve, nehogy valami eltakarja a kikandikáló lólábat. Ekképpen értelmezhető a *Szentsei-daloskönyv*, a *Szádeczky Miscellania* és a Jankovich Miklós-féle változat. De mi a helyzet a két további variánssal?

E két rövidebb változatban ugyanis éppen azok a strófák hiányoznak, amelyek a képtelenségeket tartalmazzák. A *Bathó Mihály-énekeskönyv* sok apróbb eltérés mellett a *Szentsei-daloskönyv* változatának némely strófáit tartalmazza a következő sorrendben: 1., 2., 4., 3., 7., 14., 5. valamint e záróstrófát:

Minap scholaban ki menek az hoban,
Hat egj cziganj szalad del felöl eszakra,
Azt mondja, meg fazik Mihoknak a laba,
Ha csizmaja nem lesz az jövő holnapban.

A *Bölöni Kozma István-énekeskönyv* változatának szerkezete (szintén apróbb eltérésekkel): 1., 4., 3., két lentebb idézendő strófa, valamint a 14.

Surge supra frater abiamus inde,
Quid abfurasti in Canistrum Conde,
Non est hic becsület, ha nem tudcz hazudni,
Tsak az hazugság itt szokott uralkodni.

A' minap scolaban ki menék az hora,
Hát egy czigány szalad dél-felöl éjszakra,
Azt mongya Jantsinak meg-fazik a' laba,
Ha Tsizmája nem lesz December-havaba.

E két szövegvariánsra a hazugság-strófák hiánya miatt nem alkalmazható a fenti értelmezés.

Szembeötlő azonban egy másik különbség is a két variáncsoport között. Míg a hazugságokat nem tartalmazó szövegváltozatokban a Wittenberg városnév kiolvasható, addig a képtelenséget is szerepeltető szövegekben nem, vagy csak komoly képzelőerővel. A *Szentsei-daloskönyv* alakját láttuk, a *Szádeczky Miscellania* a kérdéses helyen az „Az melyik országban oly iskolat tudnék” sor szerepel (4. strófa), a Jankovich Miklós-féle változat pedig a „Valamely városban oly oskolát tudnék” sort tartalmazza.

Úgy tűnik, hogy a hazudós változatok szövegében a hazugság eredete nem, hanem annak léte s minduntalan produkálása a fontos, az explicite nem hazudós variánsokban pedig éppen nem a füllentési performancia, hanem a kompetencia és annak jól lokalizálható forrása, Wittenberg kerül hangsúlyos helyre.

A vers két típusa tehát alapvetően más-más értelmezést kap. A bohókásabb hazug-ág úgy parodizálja az elődöket és a hallgatóságot egyszerre, hogy eltúlozza azok szokásait, a másik két változat viszont jól lokalizálható csoportokat vádol hazugsággal: a Bölöni Kozma-féle változat idézett strófája alapján a katolikusokat („Surge supra frater” és a latin halandzsázás), valamint a Wittenberghez köthető

protestáns felekezeteket (Ha Vittembergaban olyan scholat tudnek, / Hogy hazugságokat edgy tökkel kapnék, / Ha turos lovam-is, de tsak oda mennék, / Mihelyt oda mennék, asztal före ülnek.). Az evangélikus, református felekezetek tagjainak és a katolikusoknak gúnyolására nyilvánvalóan egy más felekezetű személy érezhett késztetést. Így nem is érhet minket meglepetésként, hogy a hazugságokat nem tartalmazó szövegváltozatok forráskódexei unitárius felekezetű másolók munkái.⁸

A továbbiakban a fentiek messzebb mutató tanulságait kellene összefoglalni, de találgatások megfogalmazása nélkül ez lehetetlen feladat. Elgondolkodtató a két forráscsoport változatainak egymáshoz való viszonya. Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy melyik változattípus lehet a korábbi: a hazugságok koptak ki a szövegből, vagy egy felekezeti csipkelődést megfogalmazó versbe ékelődtek épp bele, univerzalizálva annak állításait. A kérdés megválaszolhatatlan, noha bizonyos filológiai érvek amellet szólnak, hogy a Wittenberg szó eredetileg szerepelt a versben, sőt: a Jankovich Miklós-féle változat 13. strófája (Serkeny fel, jo ötsem, gyere hamar inde, / Non est hic becsület, sis mentiri unde, / Solens huc venire, cum fallacitate, / Est hic nagy hunczvttság sub distinctione.) a fentebb idézett „Surge supra frater...” kezdetű strófa felekezeti ellentéteket gyomláló parafrázisának látszik, jól látható ez a frater–öcsém megfelelésben. Bizonyos ugyan nem állítható, de ilyen jelek arra engednek következtetni, hogy a képtelen képek csak később kerültek be a szövegbe, és eredetileg a versnek felekezeti ellentéteken élcelődő jelentése lehetett.⁹ Természetesen a közköltészeti alkotások „kortalansága” ebben az esetben is megnehezíti az ítélkezést, arról ugyanis csak a leghalványabb sejtéseink lehetnek, hogy a szöveg őse mikor keletkezhetett. A felekezeti ellentéteket is tartalmazó változat mindenestre azt sugallja, hogy jóval a 18. század kezdete előtt.

⁸ Ld. STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvekés versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2005, 189. és 1076. tétel.

⁹ Ezt az állítást látszik erősíteni a szöveg kritikai kiadásának a második sorhoz fűzött jegyzete is: „A sornak jelentős előélete van régi magyar költészetünkben. [...] 1671 után pedig antikatólikus tartalommal telítve:

Jgen helyös mondás, megh holt Mattyás kiraly,
Nem kell az igassag, papista hitre ály.
Magad mentségere akar mennyt instály,
Bé dugiak az szádat, mondvan ne predicály.

(RMKT XVII/11. 231.)” RMKT XVII/14. 889.

CONFESSIONALITY AND POPULAR POETRY

This paper compares the extant variations of the popular song *Fenékkal fölfordult már ez széles világ* (*This whole wide world is turned upside down*). The variations can be divided into two groups: one which focuses on the series of absurdities characteristic to the genre, and another which localises the places and environments accounting for the absurdities. The latter branch of the variations appears in Unitarian manuscripts of poems, where one can identify a confessional stance against Catholicism and Lutheranism.